

ԱՂԷՔՍԱՆԴՐ II ՎԱՅՍԵՐ ՎԵՐԱՆՈՐՈԳՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Ուսւածք

Կ. ԵԱՂՈՒԲԵԱՆՅԻ.

(ՅՕԴԻԱԾ ԱՌԱՋԻՆ)

ԴԱՏԱՏԱՆԱԿԱՆ ՎԵՐԱՆՈՐՈԳՈՒԹԻՒՆ ¹⁾

Судъ скорый, правый и милостивый.
Արագ, արդար և ողորմած դատաստան:

IV.

Նոր դատաստանի հիմնական սկզբունքները՝ իրաւունքները և պարտաւորութիւնները հաւասարութիւն օրէնքի առջեւ՝ արդի քաղաքացու իրաւունքներ և պարտաւորութիւններ. դատաստանի գլխաւոր պաշտօնը և նորա յատկութիւնները՝ ներքին և արտաքին անկախութիւն և ինքնուրոյնութիւն: Վերահսկումն:

Բատարանի առջև բոլոր հպատակները հաւասար են — ահա այն երկրորդ գլխաւոր սկզբունքը, որ Աղէքսանդր II կայսեր դատաստանագրքերը ձգտում են պատւաստել ռուսաց կեանքին:

Մինչև դատաստանական վերանորոգութիւնը՝ Ռուսաստանում չը կար ամենքի համար հաւասար դատաստան: Մեծն Պետրոսի ժամանակներից կազմւեցան Ռուսաստանում դասակարգեր (сословія) և Կատարինէ II-ի օրէնքներով այդ դասակարգերը պետական կազմակերպութիւն ստացան. նոյն ժամանակներից էլ սահմանւեց դասակարգական դատաստան: Ազնւականների զործերը քննւում էին գաւառական (уѣздный судъ) և նահանգական (верхний земскій судъ) ազնւա-

1) Տե՛ս «Մուրճ»-ի առաջին համարը:

կաններ զատարաններում: Բաղաքի բնակիչները (գիլդիական վաճառականութիւնը) ունէին իրենց համար առանձին գաւառական և նահանգական զատարաններ (губернский магистратуръ). վերջապէս գիւղացիք էլ իրենց համար առանձիններքին (գաւառական) և վերին (նահանգական) դատարաններ ունէին (нижняя и верхняя расправа): Այդ բազմաթիւ դատարանները միմիայն իրենց դասակարգերի վերաբերեալ գործերն էին վճռում: Եթէ հարկաւոր էր լինում «խառն» գործեր քննելու, օրինակ՝ ազնւականի և գիւղացու մէջ ծագած վէճը, այն ժամանակ երկու դասակարգերի ներկայացուցիչներից կազմւում էր մի խառն դատարան (смешанный судъ): Բացի այդ, ամեն դասակարգ ինքն էր ընտրում իւր դատաւորներին իւր միջից: Ուստի այդ տեսակէտից ևս հին դատաստանը լոկ դասակարգական էր. օրինակ՝ քաղաքացին չէր կարող գիւղացու դատաւոր նշանակւիլ կամ ընտրւիլ:

Այժմ ամենքի համար մի դատաստան է սահմանւած: Ամեն մի անհատ իրաւունք ունի պահանջելու, որ իւր դատը այդ ընդհանուր (ordinaire), ամենքի համար միեւնոյն դատարանում քննւի և վճռւի: Այժմեան քաղաքակրթութիւնը խտրութիւն չէ դնում քաղաքացիների մէջ, չէ ջնկում ազնւականը ռամիկից, քաղաքացին գիւղացուց և դորանց իրաւունքների և պարտաւորութիւնների մէջ զանազանութիւն չէ ընդունում:

Աղէքսանդր II կայսեր դատաստանական վերանորոգութեան նըշանակութիւնը անհասկանալի կը լինի, եթէ համառօտապէս չը թւենք քաղաքացու այն իրաւունքները, որոնք այսօր ամեն մի անհատ վայելում է և որոնց ամենամեծ պաշտպանը դատաստանն է:

I. Ամեն մի հպատակ անխտիր վայելում է օրէնքներով սահմանւած բոլոր արտօնութիւնները: Բաժանել այժմեան պետութեան մէջ որ և է դասակարգ, լինի նա կրօնական համայնք, ցեղ, թէ ազգութիւն և սահմանափակել այդ դասակարգի քաղաքական և քաղաքացիական իրաւունքները միայն այն պատճառաւ, որ նա այդ կրօնի, ցեղի կամ ազգութեան է պատկանում՝ սա հակառակ է այժմեան քաղաքակրթութեան տարրական պայմաններին: Պետութիւնները արգելում են միայն այն կրօնական կամ ցեղական համայնքները, որոնց վարդապետութիւնները հակառակ են այժմեան

քաղաքակրթութեան, Օրինակ, ոռւսաց օրէնքները հալածում են ասկոպցիւ անունով կրօնական աղանդի պատկանողներին, որովհետեւ այդ աղանդի քարոզած վարդապետութիւնը, որը ամեն մի անդամից պահանջում է ասկետական կեանք և ներքինութիւն՝ հակահասարակական է:

Հաւասարութեան այդ սկզբունքից, որ այժմեան քաղաքակրթութեան ամենատարրական պահանջն է, առաջ են զալիս քաղաքացու մի շարք վերին աստիճանի կարեւոր իրաւունքներ:

ա) Ամեն անհատ հաւասար իրաւունք է վայելում իւր խղճմը տանքի և հայեացքների համաձայն որոշել իւր յարաբերութիւնը դէպի բարձրագոյն էակը—Աստուածը: Մարդու յարաբերութիւնը դէպի Աստուածը կոչւում է կրօն: Կրօնը կապում է մարդու ներքին աշխարհը Աստուծոյ հետ. ուստի՝ ինչպէս ամեն մի ներքին աշխարհ՝ կրօնը ևս զերծ է պետութեան ազդեցութիւնից, որին միայն մարդու գործը, արարմունքներն են ենթարկւում և ոչ հայեացքները: Սորանից առաջ է զալիս խղճի կամ կրօնական հայեացքների ազատութեան գաղափարը, որը վարդապետում է՝ թէ անհատի կրօնական հայեացքները ոչ մի կերպով չեն կարող սահմանափակել նորա քաղաքական և քաղաքացիական իրաւունքները:

Այժմեան պետութիւնները երկու տեսակ են որոշում վերոյիշեալ հարցը: Մի քանի պետութիւններ, որոշելով այն կրօնները կամ աղանդները, որոնք հակառակ են քաղաքակրթութեան, ինչպէս վերևը բացատրեցինք, արգելում են նոցա ծաւալումը (les cultes inconnus). Բնացեալ կրօնները (les cultes connus) հաւասար դիրք ունին պետութեան մէջ ¹⁾: Միւս պետութիւնները որ և է կրօն պետական են անւանում, որպէս հպատակների մեծամասնութեան կրօնը, որը պետական հիմնարկութիւն է ստանում և պետութեան միջոցներով պահպանւում. իսկ Բնացեալ դաւանութիւններին ազատութիւն է տրւում իրենց սեպհական միջոցներով հոգալու իրենց կրօնական պահանջը: Սակայն «պետական» անւանւած կրօնի դաւանողները ոչ մի առանձնաշնորհութիւն չեն վայելում և նոցա քաղաքա-

¹⁾ Այսպէս է, օրինակ, Զուիցերլանդում, Միացեալ Նահանգներում. նոյն ճանապարհի վրայ է և Ֆրանսիան:

կան կամ քաղաքացիական իրաւունքները դորանով չէ աւելանում: ¹⁾

բ) Ամեն մի անհատ ազատ իրաւունք է վայելում իւր հայեացքները արտայայտելու կամ հրապարակ հանելու թէ՛ խօսքով և թէ՛ գրով: Պետութիւնները միայն մի պայման են դնում, որ խօսքով կամ գրով չը քարոզւի օրէնքների զեղծումն: Պետութիւնները միայն այն ժամանակ միջամտում են որ և է արտայայտած հայեացքներին, երբ նրանցով ժողովուրդը յորդորւում է օրինազանցութեան: Հասարակական կեանքի այս պայմանը կոչւում է խօսքի կամ կարծիքի ազատութիւն և մամուլի անկախութիւն, որը յարգւում է այժմս բոլոր քաղաքակրթական երկիրներում: Անհատի այդ իրաւունքի ամենամեծ պաշտպանը դատարանն է:

գ) Ամեն մի քաղաքացի այժմեան հասարակութեան մէջ ազատ իրաւունք է վայելում յառաջադիմելու, այսինքն իւր մտաւոր և բարոյական ոյժերը և նիւթական միջոցները հարստացնելու: Այդ պատճառով ամեն մի անհատի համար մատչելի պիտի լինին այն բոլոր պետական և հասարակական միջոցները, որոնք ծառայում են հպատակների յառաջադիմութեան: Ամեն մի անհատի մտաւոր ոյժերը զարգացնելու համար, նորա առջև բաց պիտի լինին բոլոր ուսումնարանները և ուսումնական հիմնարկութիւնները: Նիւթական ապահովութիւն ձեռք բերելու համար՝ նորա առջև բաց պիտի լինին աշխատութեան բոլոր ճիւղերը, որ նա կարողանայ դոցանից ընտրութիւն անել համաձայն իւր ձգտման և ընդունակութեան, ազատօրէն ընտրել աշխատութեան տեղը, այսինքն՝ զաղթել մի գաւառից միւս գաւառ, ուր կեանքի և աշխատութեան աւելի յարմարութիւն կայ:

դ) Այժմեան քաղաքակրթութիւնը ոչ միայն թոյլ է տալիս, որ ամեն մի հպատակ ազատօրէն ընտրէ իւր բնակութեան տեղը ամբողջ տէրութեան մէջ, այլ տէրութիւնները չեն արգելում իրենց հպատակներին անգամ ընդ միշտ թողնել հայրենիքը և, զաղթելով ուրիշ երկիր, այդ նոր երկրի հպատակութիւնը ընդունել:

¹⁾ Այս ձևով է վճռում եկեղեցիների հարցը պետութիւնների մեծամասնութիւնը. այս ձևով է վճռում և ուստաց օրէնքը՝ միմիայն մի բացառութեամբ, ուղղափառների մասին. վերջինները, փոխելով իրենց կրօնը, զրկւում են բոլոր իրաւունքներից և Սիբիր աքսորւում: Ռուսաց օրէնքների մի առանձնապատկութիւնն էլ այն է, որ արգելւում է քրիստոնեաներին ոչ-քրիստոնէական դաւանութիւն ընդունել:

II. Այս համառօտ տեսութիւնից մարդկային այն իրաւունքների, որոնք կազմում են անհատի քաղաքական ազատութիւնը, կարելի է եզրակացնել, թէ ի՞նչ մեծ պաշտօն և ծանր պարտաւորութիւն է ըստանձնած դատարաններին, ո՞ր աստիճանի կատարեալ պէտք է լինի դատարանական կազմակերպութիւնը, որ յաջողութեամբ կատարէ այդ ծանր պաշտօնը, պաշտպանէ անհատի իրաւունքները և նրանց զեղծողներին պատժի ենթարկելով, վերականգնէ զեղծած իրաւունքները:

Բացի այդ՝ ամեն իրաւունք պայմանաւորում է և պարտաւորութիւն: Ինչպէս օրէնքի առջև բոլոր իրաւունքները հաւասար պիտի լինին, նոյնպէս հաւասար պիտի լինին և պարտաւորութիւնները: Ուստի այժմեան քաղաքակրթութեան կանոններին հակառակ է, երբ մի կամ մի քանի դասակարգ աւելի քիչ պարտաւորութիւններ են կրում, քան ֆնացեալները, որովհետև որ և է դասակարգի պետական պարտաւորութիւնների թեթեւացնելը նոյն է, թէ ծանրաբեռնել նրանց միւս հասարակութիւնների վրին:

Դատաստանի պաշտօնն է հսկել, որ ամենքը, վայելելով իրենց յատկացրած իրաւունքները, միեւնոյն ժամանակ իրենց պարտաւորութիւններն էլ ճշգրտութեամբ կատարեն: Ինչպէս դատարանը արթուն պահպան է անհատական իրաւունքների, նոյնպէս նա նախանձախնդիր է պարտաճանաչութեան, որը առաջինից անբաժանելի է:

Այդ բոլոր իրաւունքները և արտօնութիւնները դատարկ խօսք կը լինէին, եթէ պետութեան մէջ չը լինէր սահմանաւոր մի հիմնարկութիւն, զինուորած որոշ պայմաններով և նպատակաշարմար կազմակերպութիւնով, այդ ծանր պաշտօնը վարելու համար:

Այդ հիմնարկութիւնը ամեն տեղ և ամեն երկրում դատարանն է:

Դատաստանը այլաբանօրէն նկարում է աստուածուհու պատկերով, մի ձեռքին բռնած կշիռ՝ նշան դատաստանի հաւասարութեան և անաչառութեան, միւս ձեռքին սուր՝ նշան դատաստան կայացնելու իշխանութեան կամ կարողութեան:

Այդ այլաբանութեան մէջ ամփոփւած է դատաստանի բոլոր յատկութիւնները: Ամենքի համար հաւասար և անաչառ դատաստանը անկախ պէտք է լինի: Նա բաժանւած պիտի լինի միւս բոլոր հիմնարկութիւններից:

Աղէքսանդր II կայսեր դատաստանագրքերը ամբողջապէս ընդունում են այդ սկզբունքները: «Դատաստան կայացնելու իրաւունքը», ասում է «Հիմնական կանոնների» 5 յօդաձևը, «այսինքն քրէական և քաղաքացիական գործեր և վէճեր քննելը և վճռելը ամբողջապէս պատկանում է դատարաններին՝ առանց կառավարութեան որ և է մասնակցութեան»:

Դատարանը միայն այն ժամանակ անկախ է, երբ ինքն է վրձնում, թէ ի՞նչ գործեր օրէնքով ստանձնած են իւր տնօրինութեան: Ուստի դատարանը գործի քննութիւնը սկսելուց առաջ ինքը վճռում է իւր իրաւասութիւնը և, երբ մի անգամ նա ձեռք զարկեց որ և է գործի, ոչ մի ուրիշ հիմնարկութիւն իրաւունք չ'ունի նոյն գործը քննելու:

Դատարանը միայն այն ժամանակ անկախ է, երբ գործը վրձնելու ժամանակ միայն օրէնքը և նորա պահանջը ի նկատի ունի և զերծ է կողմնակի ազդեցութիւններից:

«Բոլոր դատարանները, ասում է օրէնքը (քրէական դատաստանագիրք, յօդ. 12 և քաղաքաց. յօդ. 9), պարտաւոր են դրական օրէնքների բուն իմաստով (по точному разуму) կամ նրանց ընդհանուր նշանակութեամբ (по общему смыслу) վճիռ կայացնելու»:

III. Դատաստանը ոչ միայն արտաքին անկախութիւն պիտի ունենայ, այլ նա անկախ պիտի լինի և երկու վիճող կողմերից, որ նորա վճիռը veredictum—արդար խօսք, անաչառ վճիռ լինի: Դատարանը կոչւած է վճռելու մի վէճ, որը բաց է անում մի կողմը մի ուրիշ կողմի դէմ: Այդ երկու հակառակ վիճաբանութիւններից դատարանը եզրակացնում է իրողութիւնը: Պարզ է, որ եթէ դատարանը որ և է կախում ունենայ այդ կողմերի մէկից, նորա վճիռը արդար խօսք չի կարող համարուել:

Ի՞նչ առաջն առնելու համար Աղէքսանդր II կայսեր դատաստանագրքերը սահմանել են մի շարք վերին աստիճանի կարեւոր կանոնների: Այդ կանոնների ընդհանուր իմաստը այն է, որ ապահով դիրք է տալիս դատաւորներին, որ նրանց վճիռը նրանց անձնական դիրքի վրայ չ'ազդէ: Դատաւորները անփոփոխ են և հակառակ իրենց կամքին չեն կարող վարչական միջոցներով պաշտօնանկ լինել: Նրանց պաշտօնանկ անում է միայն օրէնքը քրէական դատաստանի վճռով:

արտայայտած: Սրանից առաջ է դալիս դատաւորի կարծիքի ազատութիւնը օրէնքների բացատրութիւններ տալում և գործադրելում:

IV'. Դատարանի ինքնուրոյնութիւնը, նրա ներքին և արտաքին անկախութիւնը միակ պայմանները չեն, որոնք ապահովացնում են կանոնաւոր դատաստանաւարութիւն: Ընդհակառակ, երբ դատարանը միայն ինքնուրոյն է և անկախ, նա մեծամեծ չարիքների առիթ կարող է տալ: Նա կարող է էամայականութիւն մտցնել իւր գործաւարութեան մէջ: Դորա առաջն առնելու համար նոր դատաստանագրքերը վերահսկողութիւն (contrôle) են սահմանում, թէ ներքին երարքիական ¹⁾ և թէ արտաքին, ծայրագոյն իշխանութիւնից, ²⁾ հասարակութիւնից և հասարակական կարծիքի—մամուլի կողմից:

Հասարակութեան և մամուլի հսկողութիւնը դատարանների վրայ վերին աստիճանի կարեւոր է և սորա համար նոր դատարանների բոլոր դատական գործաւարութիւնները հրապարակական են, դատարանների նիստերը՝ դռն բաց:

Դատաստանաւարութիւնը այժմեան հասարակական հայեացքների տեսակէտից աւելի ընդհանրութեան շահերին է ծառայում, քան վիճող կողմերի: Դատախազը, ընդհանրութեան շահերի, օրէնքի ներկայացուցիչը, յանուն այդ հասարակական շահերին է մեղադրում. մեղադրելը նրա պարտքն և պաշտօնն է և նրա այդ գործաւարութիւնը դատարանից անկախ է: Յանուն նոյն հասարակութեան շահերին սահմանւած է երդեալ փաստաբանութիւնը: Այդ պատճառով եթէ մեղադրելը ինքը չի կարող փաստաբան վարձել, նրա խնդրանք դատարանը պարտաւոր է նրա համար փաստաբան նշանակել: Հակառակ դէպքում, նրա վճիռը անվաւեր կը մնայ:

Այսպէս՝ բոլոր դատարանը գործում է յանուն հասարակութեան և հասարակական շահերին:

1) Այս տեսակէտից հայտարար դատաւորների ժողովը (сѣздъ мѣст. судоу) հսկում է հաշտարար դատարանների վրայ. պալատը հսկում է նահանգական դատարանների վրայ, իսկ Սենատը պետութեան բոլոր դատաստանական հիմնարկութիւնների վրայ:

2) Ծայրագոյն իշխանութիւնը հսկում է դատաստանական հիմնարկութիւնների վրայ դատական նախարարութեան միջոցով: Դատական նախարարութիւնը որոշ կադմակերպութիւն ունի և դատարաններից անկախ է: Նրա տեղական գործակալութիւնը դատախազներն և նրանց ընկերներն են:

Հասարակութիւնը պէտք է գիտենայ այդ, պէտք է իւր աչքով տեսնէ, թէ ի՞նչպէս քննուում և պաշտպանուում են դատարանի առջև նրա շահերը: Ահա այս իսկ պատճառով դատարանները այժմն զարդոնի չեն վարում իրենց գործերը: Ամեն մի անհատ ազատ իրաւունք ունի ներկայ լինելու դատաստանին, որի դռները բաց են նրա առջև:

Այդ էլ բաւական է: Դատարանի վճիռը կարող է հրատարակւել և առհասարակ նրա արած ամեն մի քայլը կարող է հասարակութեան քննութեան ենթարկւել: Հասարակական այդ հսկողութիւնը թելադրում է դատարանին միշտ արթուն մնալ և ամենայն իսկութեամբ կատարել իւր պաշտօնը:

Սորանովնոր դատաստանը Ռուսաստանում մինոր դարադլուխ է բաց անում: Առաջին անգամ դատարանը հասարակական հիմնարկութեան ձև է ստանում և դադարում է կանցելիարիական անկենդան մի մեքենայ լինել: Դորանով նա գրաւում է հասարակութեան հաւատարմութիւնը, առանց որի անկարելի է որ և է կանոնաւոր հասարակական գործավարութիւն: Մինչդեռ հին դատարանի բոլոր արարողութիւնները զաղտնիութեան քողով էին ծածկւած թէ՛ հասարակութեան և թէ՛ վիճող կողմերի համար: Հին դատարանի վճիռը այդ պատճառով մի արկած, մի գլխի գալիք, Աստուծոյ պատիժ կամ պարգև էր թւում ժողովրդին:

Բոլորովին ուրիշ բնաւորութիւն ունի այժմեան դատարանի վճիռը. նա հասարակութեան համար մի տրամաբանական եզրակացութիւն է, որին գալիս է դատարանը՝ դատաստանական ամբողջ և մանրակրկիտ քննութիւնից յետոյ:

Վ.

Դատաստան կայացնելու ընդունակութիւն. սկզբնական քննութիւնը և նորա նշանակութիւնը. քննիչ դատաւորի պաշտօնը: Անգլիական և ֆրանսիական սխառմ. գրականութեան կարծիքը սկզբնական քննութեան մասին: Դատաստանական քննութիւն. վիճելի կողմերի հաւասարութիւնը և մեղադրեալի մի առաւելութիւնը. պետական և երդեալ դատաւորների պաշտօնը: Երդեալ դատարանի կարեւորութիւնը և նշանակութիւնը: Անգլիական երդեալ դատարանի գլխաւոր կէտերը և առանձնայատկութիւնները:

Դատաստանի մինչև այժմ մեր թւած բոլոր յատկութիւնները, նրա ինքնուրոյնութիւնը, ներքին և արտաքին անկախութիւնը, նրա օրինական գործունէութիւնը (законность) և այլն, այդ բո-

լոր պայմանները մի նպատակի համար են սահմանւած, որ դատարանը ընդունակ լինի դատաստանաւարութեան, այսինքն՝ կանոնաւորապէս լուծելու իրեն առաջարկւած վէճը:

Ծարրու իրաւունքները պէտք է յարգւին ամեն տեղ—լինում է նա իւր տան մէջ հանգիստ նստած, իւր ընտանիքով շրջապատւած, դուրս է գալիս նա փողոց կամ հրապարակ, կամ որ և է գործ է ունենում վարչութեան հետ՝ այդ բոլոր տեղերում էլ ամեն մի անհատ միշտ պէտք է հաւատացած լինի, որ նա անձնաւորութիւն է, օժտւած որոշ իրաւունքներով, որոնք ամեն տեղ պիտի յարգւին: Այդ է այժմեան հասարակութեան տարրական պահանջը:

Իայց նոյն անհատի իրաւունքների ծայրագոյն պաշտպանը դատարանն է: Երբ նա դատաւորների առջև է կանգնած, երբ նրա կեանքի ամենամեծ շահերն են վճռւում, նա հաւատացած, վստահ պիտի լինի, որ դատարանը ամեն միջոց գործ կը դնէ նրա անձնաւորութեան պաշտպանման: Դատարանը ամեն միջոց պիտի տայ, որ արդարը իւր անմեղութիւնը ապացուցանէ դատաստանական ատեանի առջև: Եթէ անհատի մէջ չը կայ այդ համոզմունքը, եթէ վերջինը կարծում է, որ ծռութիւններ կան դատաստանաւարութեան մէջ, այն ժամանակ նրա վճիռը անաչառ խօսք (verdictum) չէ, այլ լոկ մի ստիպողական ոյժ, որ ճնշում է նրան և ստիպում խոնարհել այդ ոյժի առջև:

Ռուսաց ժողովուրդը երկար ժամանակ փախչում էր դատարաններից, որովհետև դատարանների գործաւարութեան մէջ տիրապետում էր անարդարութիւն: Ժողովուրդը համոզւած էր, որ արդարութիւն գտնել անկարելի է դատարաններում. դորա համար նա խուսափում էր դատարանից, որպէս մի հիմնարկութիւնից, որի հետ գործ ունեցողը միմիայն կը մնասւի՝ արդար է նա, թէ մեղաւոր, այդ միւլենոյն է:

Ժողովրդի այդ համոզմունքը փոխելու, նրա վստահութիւնը վաստակելու խնդրին նվիրւած է Աղէքսանդր II կայսեր դատաստանագրքերի լաւագոյն էջերը: Դատաստանագրքերի մշակողները շատ լաւ հասկանում էին, որ առանց հասարակական օգնութեան անկարելի է կանոնաւոր դատաստան, իսկ հասարակութիւնից օգնութիւն սպասել կարելի է միայն այն դէպքում, երբ հասարակութիւնը հաւատ էր ընծայում դատարաններին:

Ամեն մի վէճ պարունակում է հետեւեալ աստիճանները.

1) Սկզբնական քննութիւն: Ամեն մի դատաստանական գործ սկսում է այն ընդհանր, երբ վէճի քննութեան խնդիր է ներկայանում դատարանին: Խնդիր (գրաւոր թէ բերանացի) ներկայացնում են ինչպէս մասնաւոր մարդիկ, նոյնպէս և պետութիւնից սահմանաձ հիմնարկութիւնները, վարչութիւնները, ոստիկանութիւնը (ընդհանուր, police publique—թէ դատարանական—судебная полиция) և այլն:

Երբ այդ խնդիրը ներկայացած է, դատարանը քննիչ դատաւորի միջոցով գործի մասին տեղեկութիւններ է հաւաքում:

Քննիչ դատաւորի պաշտօնն է վճռել, թէ գործի հանգամանքներից երևում է որ և է մեղաւորութիւն կամ յանցանք և թէ որ և է նշան կայ, որ այդ յանցանքին մասնակից է մեղադրեալը:

Սեղադրեալին անմիջապէս դատաստանի ենթարկելը, առանց սկզբնական քննութեան, շատ անյարմարութիւններ ունի: Դատարանը առ հասարակ մեծամեծ ծախսեր է պահանջում պետութիւնից և հասարակութիւնից. ուստի դատարանական բարդ մեքենայի շարժելը առանց նախապէս իմանալու մեղադրեալի շատ թէ քիչ հեռաւոր մասնակցութիւնը վէճին, կարող է նիւթական մեծ վնասներ պատճառել: Դորա առաջն առնելու համար սահմանաձ է քննիչ դատաւորի (судственный судья) պաշտօնը. նա պէտք է կամ ազատ թողնէ մեղադրեալին, եթէ նրա դէմ փաստեր չը կան, կամ եթէ փաստերը ապացուցանում են նրա մասնակցութիւնը, այդ դէպքում գործը յանձնէ դատարանին և նախազգուշական միջոցներով (սկզբնական բանտարկութիւն, երաշխաւորութիւն, ոստիկանական հսկողութիւն և այլն) կարգադրէ, որ մեղադրեալը դատաստանի օրը դատարանի առջև կանգնած լինի:

Եւրոպական ազգերից մի քանիսը (Անգլիա, Միացեալ Նահանգներ, Գերմանիա, Աւստրիա և այլն) քննիչ դատաւորի (судственный судья) պաշտօնը այդպէս էլ հասկանում են: Քննիչ դատաւորի առջև վիճում են երկու հակառակ կողմեր. մեղադրողը (մասնաւոր մարդիկ, ոստիկանութիւն, յատուա զ—պրօկուրօր)—և մեղադրեալը (անձամբ կամ իւր պաշտպանի հետ): Այդ երկու վիճող կողմերն էլ բոլորովին հաւասար իրաւունք են վայելում քննիչ դատաւորի առջև:

Ինչպէս մեղադրողը ամեն միջոց գործ է դնում ցոյց տալու հակառակորդի մասնակցութիւնը գործին, նոյնպէս միւս կողմը աշխատում է ապացուցանել, որ նա մասնակից չէ գործին: Վիճաբանական սկզբունքը (СОСТАВЛЯЕМЫЕ НАЧАЛО) ընդունւած է և սկզնական քննութեան ժամանակ:

Միւս պետութիւնների, որոնց դատարանական հիմնարկութիւնները Ֆրանսիայից են առնւած (վերջինների թւին պատկանում է և Ռուսաստանը), քննիչ դատաւորի պաշտօնը աւելի մեղադրող կողմի—դատախազի պաշտօն է, քան դատաւորի:

Այս տեսակէտից քննիչ դատաւորը միմիայն փաստեր է հաւաքում և աւելի մեղադրելու, քան արդարացնելու համար, որովհետև քննիչ դատաւորը գործում է դատախազի ղեկավարութեամբ և գրեթէ նրան ստորադրւած է:

Յայտնի բան է, անհատի իրաւունքների պաշտպանութեան տեսակէտից, առաջին պետութիւնների դատարանները աւելի կատարեալ են, քան վերջինների:

Մինչդեռ, Ֆրանսիական սիստեմի համաձայն, սկզբնական քննութեան ժամանակ մեղադրեալի անձնաւորութիւնը ամբողջապէս քննիչի ձեռքին է, որը քննում է նրա գործը առանց վերջինի մասնակցութեան և նրանից զաղտնի. անդլիական սիստեմի համաձայն՝ մեղադրեալը և մեղադրողը վէճի առաջին րոպէից հաւասար իրաւունք են վայելում, մեղադրեալը՝ իւր անմեղութեան ապացուցիչ փաստեր հաւաքելու, մեղադրողը՝ դորա հակառակը ապացուցանելու: Ֆրանսիական սկզբնական քննութիւնը ամբողջապէս մեղադրող կողմի ձեռքին է և սա մեծ անարդարութիւն է, որովհետև դատաստանի ամենազլխաւոր սկզբունքը, ինչպէս վարդապետում է իրաւագիտութիւնը, լիիճող կողմերի հաւասար դիրքն է՝ գործի սկզբից մինչև վերջը:

Սկզբնական քննութեան անկատարութիւնը Աղէքսանդր Սկայսի դատաստանագրքերի ամենաթույլ կողմն է: Ղատաստանագրքերը վերահաստատեցին հին քննական սիստեմը, որը ամենևին չէ կապւում նոր սկզբունքների հետ: Իրաւաբանական գրականութիւնը միաձայն մատնացոյց է անում սկզբնական քննութեան պակասութեան վրայ և նրա վերանորոգութիւնը օրւայ խնդիր է: ¹⁾ Նոյն իսկ

¹⁾ Յայտնի բան է, ալթմեան սկզբնական քննութիւնը կրկին մեծ առաւելութիւններ ունի, քան հինը, որը ոստիկանութեան ձեռքին էր:

Ֆրանսիան ուղղում է վերանորոգել սկզբնական քննութիւնը և վիճաբանական սկզբունքներ մուծել նաև սկզբնական քննութեան մէջ ¹⁾։

Եթէ սկզբնական քննութիւնով դատաստանագրքերը մօտենում են հին դատաստանական կարգ ու կանոններին, քննութեան հետեւեալ ատեաններում՝ նրանք բոլորովին հեռանում են նրանցից։

2) Սկզբնական քննութիւնը նախապատրաստութիւն է դատարանի ամենազլխաւոր դործունէութեան, դատարանական քննութեան համար։

Այստեղ երկու վիճող կողմերը, առանձնացած և կազմակերպւած, ներկայանում են դատարանին։ Երկու կողմն էլ իրենց դատը պաշտպանելու հաւասար իրաւունքներ են վայելում (քրէական դատաստանագիրք յօդ. 630)։ Իսկ մեղադրեալը մի առաւելութիւն ունի, որը նրա դրութեան հետեւանքն է. մեղադրեալին պատկանում է վերջին խօսքը։ Վատարանական վիճաբանութեան ժամանակ, ասում է օրէնքը, ամեն մի ծագած հարցում վերջին խօսքը ասելու իրաւունքը պատկանում է մեղադրեալին կամ նրա պաշտպանին (ibidem 632)։ Ուստի եթէ դատաւորը զրկէ նրան վերջին խօսքը ասելու իրաւունքից, Սենատը միշտ ջնջում է այդ վճիռը։

Վիճաբանութիւններից յետոյ դատարանը խնդիր է դնում. «մեղաւոր է այս ինչ յանցանքում մեղադրեալը, թէ ոչ»։ Ինչպէս է կազմակերպւած դատարանը, որին յանձնւած է այդ խորհրդաւոր հարցին պատասխանելու ծանր պաշտօնը։

Քաղաքակրթւած բոլոր երկիրներում դատարանը երկու սարբերից է բաղկացած։ Առաջին՝ պետական դատաւորներից (коронный судья), որոնք օրէնքի ներկայացուցիչ են և գործադրող և երկրորդ՝ երդւեալ դատաւորներից (jury, присяжный судья, որոնք հասարակական խղճմանքի ներկայացուցիչ են։ Պետական դատաւորները քննում և վճռում են իրաւական հարցերը և ղեկավարում են դատարանական քննութիւնը, իսկ հասարակական խղճմանքի ներկայացուցիչները, տասներկու երդւեալ դատաւորները, վրձնում են մեղադրեալի մեղաւորութեան խնդիրը (вопрос о виновности)։

¹⁾ 1881 թւին մի մասնախումբ կազմւեց Լը Ռուալէի նախագահութեամբ. այդ մասնախումբը արդէն մշակել է նոր օրինագիծ սկզբնական քննութեան, որով ներմուծւում է անգլիական սխաւեմը։

Երբ վերջինը արտասանում է իւր վճիռը, թէ «այո՛», մեղաւոր է, այն ժամանակ պետական դատարանը ինքը վճռում է պատժի չափը և աստիճանը:

Այս տեսակ դատարանական կազմակերպութիւն մեզ՝ կովկասեցիներին անսովոր է, որովհետեւ Կովկասում չը կայ երդւեալ դատաւորների հիմնարկութիւն: Ուստի մենք կարեւոր ենք համարում ամենահամառօտ կերպով պատմել դատարանի այդ տեսակ կազմութեան նշանակութիւնը, որը հասկանալու համար հարկաւոր է դիմել նրա պատմութեան և նրանից լուսաբանել երդւեալ դատարանի իմաստը: Աղէքսանդր Ս կայսեր դատաստանի ամենաթանկագին գոհարիկն է երդւեալ դատարանը, նրա ամենալուսաւոր էջը: Առանց դորան Աղէքսանդր Ս-ի դատաստանական վերանորոգութիւնը եւրոպական դատարանների լոկ ձևի ընդօրինակութիւնը կը լինէր առանց նոցա իմաստին:

Բացի այդ՝ այժմեան դատարանը առանց երդւեալ դատաւորների անկարող է լուծել կեանքի բարդ խնդիրներ, խորասուզելով այդ խնդիրների ներքին կողմը: Անհատի իրաւունքների ամենամեծ պաշտպանը մի կողմից՝ և հասարակական շահերը զեղծողների դէմ ամենաանհաշտ և ամենախիստ թշնամին միւս կողմից, երդւեալ դատարանը հասարակութեան բարեմիտ մեծամասնութեան ամենասիրելի և համակրելի դատարանն է, որի վճռի առջև խոնարհում է ամեն մի անհատ: Այս իսկ պատճառով երդւեալ դատաւորների վճիռը ամենամեծ կշիռ և հեղինակութիւն ունի ժողովրդի աչքում:

Երդւեալ դատարանը սնւել և զարգացել է Անգլիայում և անգլիացոց ազգային հիմնարկութիւններից մեկն է: Թէպէտ Եւրոպայում ևս, միջին դարերի սկզբում, նկատուում է երդւեալ դատարանի ծագման սկիզբը, բայց Եւրոպայում նա անհետանում է, մինչդեռ Անգլիայում նա զօրանում և ամրանում է, ինքնավարական միւս հիմնարկութիւնների հետ զուգահեռաբար զարգանալով: Վերջին երկու դարերի ընթացքում երդւեալ դատարանը այն աստիճանի զարգանում է և անգլիացիք այնքան նրան ընտելանում են, որ ոչ ոք Անգլիայում չի թույլ տայ որ, առանց երդւեալ դատարանի, զրկեն նրան որ և է անհատական իրաւունքից:

Անգլիական երդւեալ դատարանը հետեւեալ կազմակերպութիւնն ունի.—

1) Ամեն մի անդլիական քաղաքացի, որը որոշ քաղաքացիական զիրք ունի (status, այսինքն չափահասութիւն, անկախութիւն, նիւթական ապահովութիւն—30 ֆունտ ստեր. ուրեմն մօտ 210 ր. ոսկի եկամուտ), պարտաւոր է հերթով երդւեալ դատաւորի պաշտօն վարել:

Դորա համար տարւայ սկզբին բոլոր քաղաքացիների անուններից առաջ է կազմւում (ամեն զաւառ առանձին) և այդ ցուցակից հերթով գալիս են 48—72 մարդ:

2) Ամեն քրէական կամ քաղաքացիական գործի համար այդ 48—72-ից ընտրւում է 12 երդւեալ և 3 փոխ-դատաւոր ¹⁾ հետեւեալ ձևով: Մեղադրեալին առաջարկւում է հրաժարեցնել (recuser, отводъ) մինչև 35 մարդ, որոնց այս թէ՛ այն պատճառով (պարտաւոր չէ պատճառը յայտնելու) հաւատ չէ ընծայում և չէ սպասում նոցանից անաչառ վճիռ: Մնացեալներից դատախազը հրաժարեցնել կարող է միայն այնքան, որ 18 մարդ մնայ, որոնցից պետական դատաւորը մեղադրող և մեղադրեալ կողմերի ներկայութեամբ վիճակով հանում է 12 անուն երդւեալ դատաւորների և նոյն արարողութեամբ երեք անուն փոխ-դատաւորների (запасной).

Անգլիական օրէնքը, ինչպէս տեսնում է ընթերցողը, մեծ առաւելութիւն է տալիս մեղադրեալի կողմին և զրեթէ խանգարում է հաւաստութեան իրաւունքը: Սակայն ի նկատի պէտք է ունենալ, որ քաղաքացու կենքը Անգլիայում մեծ արժէք ունի և այդ մարդասիրական միջոցը տրւում է մեղադրեալին in favorem vitae ի նպաստ կենաց: Երդւեալ դատաւորի հէնց գլխաւոր յատկութիւնն էլ այն է, որ երկու կողմերը ևս այնպիսի մարդկանց դատաւոր ունենան, որ ոչ միայն որ և է կասկածի տեղիք չը լինի, այլ երկու կողմն էլ նրանց անաչառութեան ամենամեծ հաւատ ընծայեն:

Այդ 12 դատաւորները և երեք փոխ-դատաւորները, պետական դատաւորի նախագահութեամբ, երդում տալուց յետոյ կազմում են դատարան, որին առաջարկւում է գործի քննութիւնը: Այդ ձևական արարողութիւնները կրկնւում են ամեն մի գործի համար:

1) Փոխ-դատաւորները, որոնք միւսների հետ միասին պարտաւորեալ մասնակցում են դատարանական նստին, փոխարինում են դատաւորներին, երբ վերջինները որ և է դէպքով չեն կարող շարունակել դատարանը, կամ զրկւում են երդւեալ դատաւորի իրաւունքից:

Ուրեմն՝ դատարանի բացումից մի քանի րոպէ առաջ ոչ ոք չէ ճանաչում դատաւորներին՝ ուստի և կաշառել չէ կարելի։ Բացի այդ, երդւեալ դատաւորներն վրայ, նրանց ընտրութիւններից յետոյ, ամենամեծ հսկողութիւն է սահմանւած, որ ոչ ոքի հետ, անգամ պետական դատաւոր-նախագահի հետ որ և է զաղտնի յարաբերութիւն չունենան։ Եթէ ի նկատի ունենանք, որ երդւեալ դատաւորները բոլորովին անկախ են դատաւոր-նախագահից, անկախ որ և է կողմից և զերծ որ և է մարդկային ազդեցութիւնից, ուրեմն այնքան անկախ, որքան կարելի է անկախութիւն ձեռք բերել աշխարհիս երեսին, օժտւած կեանքի բազմակողմանի փորձով, ազատ երկարամեայ պաշտօնավարութիւնից, որից մեծ մասամբ միակողմանիութիւն և բուտինա է առաջ գալիս, ղեկավար ունենալով օրէնքների հմուտ դատաւորին, որը ազատ է պահում երդւեալ դատաւորներին օրինազանցութիւնից,—այդ տեսակ դատարանը բնդունակ է լինում ամենաանաչառ վճիռներ տալու և վերին աստիճանի անհատականացնելու (individualiser) մեղաւորութեան չափն ու սահմանը։ Այդպիսի դատարանը ամենամեծ հաւատարմութիւն է վստահւում (ինչպէս է Անգլիայում) և նրա վճիռը ահագին հեղինակութիւն ունի։ Պէտք է աւելացնել, որ անգլիական դատարանը իւր վճիռը կայացնում է միաձայնութեամբ, թէ արդարացնելու և թէ մեղադրելու համար։

VI.

Փրանսիական երդւեալ դատարանի գլխաւոր կէտերը, սկզբնական քննութեան ձեւը, պետական մեղադրող Հիմնաբերութիւնը, դատարանի երկու մասերը, պետական և երդւեալ դատաւորները պաշտօնը, երդւեալ դատարանի ընդհանուր նշանակութիւնը, դատարանական արարողութիւններէ ձեւերը և նրանց նշանակութիւնը, վճռաւորէն զատարան, նրա երկու գլխաւոր պաշտօնները և նրա իրաւասութիւնը, վճռաւորն զատարանը, Կոմիսսի դատարաններէ ժողով և Սենատ, իրրէ Կաշտարար դատարանի աստիճաններ, Կոմիսսի դատարաններէ առանձնապատկութիւնը Կամեմորելով բուն Ռուսաստանի հետ, վերջաբան։

18-րդ դարում, երբ եւրոպական գրականութիւնը սկսեց ուսումնասիրել Անգլիայի պետական հիմնարկութիւնները, ուշադրութիւն դարձրեց և նրա դատաստանական կարգ ու կանոնների վրայ, մատնացոյց արեց անգլիական դատարանի մեծաւեճ արժանաւորութիւն-

ներն և առաւելութիւններն համեմատելով եւրոպական դատարանների հետ, որոնք ոստիկանական կամ աւատական (ֆէզդալական) կազմակերպութիւն ունէին և խառնւած էին վարչութեան հետ, որից և լիովին կախումն ունէին:

Ֆրանսիան, որը եւրոպական պետութիւնների համար միշտ նոր զաղափարների կարապետող է եղել, նոյն հարցում ևս կատարեց իւր սովորական դերը և սկսեց արծարծել նոր մտքեր և սկզբունքներ պետութեան դատաստանական գործաւարութեան մասին: Նա աւելեց Եւրոպային, թէ դատաստանաւարութիւնը պետական պաշտօն է և ոչ թաղաւորի, կամ աւատական իշխանի մասնաւոր արտօնութիւնը և նրանց արդիւնքի աղբիւր, ինչպէս էր Եւրոպան և ինչպէս կարծում էին այն ժամանակաւ վարչական շրջանները:

Ամենից առաջ ինքը Ֆրանսիան իրեն սկսեց պատւաստել Եւրոպայի համար նոր դատաստանական հիմնարկութիւնները և համաձայն իւր կեանքի պայմաններին բաւականին նշանաւոր փոփոխութիւնների ենթարկեց անգլիական դատաստանը: Սակայն մնացեալ Եւրոպայի համար օրինակ եղաւ այդ՝ Ֆրանսիայի կերպարանափոխած՝ դատաստանը, որը իւր նախատիպարից աւելի սուր է¹⁾, թէպէտ երկուսի սկզբունքներն էլ և ձգտումները նոյնն են. միայն Ֆրանսիայինը մի քանի ձեւական անցարմարութիւններ ունի, որոնցից գլխաւորը այն է, որ մինչև այժմ նոր սկզբունքների հետ միասին պահպանւած են և մի քանի հին դատարանական կարգերի մնացորդներ:

Այսպէս թէ այնպէս, Եւրոպան Ֆրանսիայի միջնորդութեամբ փոխ առաւ անգլիական երգւեալ դատարանը և մինչև այսօր էլ բոլոր պետութիւնները Ֆրանսիականից ընդօրինակած ձեւը պահպանել են: Միայն վերջին 10—15 տարւայ ընթացքում նկատւում են ձգտումներ աւելի խորը ուսումնասիրելու անգլիական դատարանական հիմնարկութիւնները և դորա համաձայն բարեփոխելու Եւրոպայինը:

Անգլիական և Ֆրանսիական դատաստանները հետեւեալ գլխաւոր տարբերութիւններն ունին. —

1) Ֆրանսիայում սկզբնական քննութիւնը կատարւում է խու-

¹⁾ Այդ հանգամանքը ապացուցեց Գնէլսթը իւր «Անգլիական ինքնավարութիւն» մեծ գրւածքում:

զարկուական (inquisitionnel) ձևով և ոչ դատաստանական—վիճարանական (судебно-состязательный), այսինքն՝ սկզբնական քննութիւնը ամբողջապէս յանձնւած է մի խուզարկուի (inquisiteur), որը ինքնագլուխ կատարում է այն, առանց վիճող կողմերի մասնակցութեան. մինչդեռ անդլիականը, ինչպէս արդէն նկատեցինք, վիճող կողմերի մասնակցութիւնը թույլատրում է վէճի առաջին իսկ րոպէից: Սորան պէտք է աւելացնել, որ քննիչը ենթարկւած է դատախազին և շատ բաներում նա պարտաւորեալ կատարում է վերջինի պահանջները: Ռուսաց օրէնքով (որը հետևում է Ֆրանսիականին) դատախազը կարող է անմիջապէս հսկել քննիչի ամեն մի քայլը (քր. դատ. 279), նա իրաւունք ունի ներկայ լինել սկզբնական քննութեան ամեն մի արարողութեան (ib. 280) և քննիչի ուշադրութիւնը դարձնել գործի այս կամ այն հանգամանքի վրայ. կարող է պահանջել քննիչից լրացուցիչ քննութիւն (ib. 286) և այլն: Սրանից երևում է, որ սկզբնական քննութիւնը իսկապէս մեղադրեալ կողմի ձեռքումն է:

2) Ֆրանսիայում մշակեց և զարգացաւ պետական մեղադրութեան մի ամբողջ սխտեմ: Մինչդեռ Անգլիայում մեղադրողները մեծ մասամբ մասնաւոր մարդիկ են (յանցանքից վնաս կրողը), կամ պետական զանազան պաշտօնեաներ—ոստիկանութիւնից, կամ վարչութիւններից նշանակւած. Եւրոպայում պետական մեղադրութեան համար սահմանւած է դատախազութիւնը (procuratura), որի ձեռքին պետութիւնը ահազին միջոցներ և ոյժ է տալիս՝ ամեն մի դէպքում յանցաւորների դէմ դատ բանալու համար ¹⁾:

¹⁾ Իրաւաբանական գրականութեան մէջ այս խնդիրը մինչև աջժամ էլ վիճելի է. թէ որ սխտեմը աւելի առաւելութիւն ունի՝ պետական պարտաւորեալ մեղադրութիւնը, ինչպէս մշակեց Ֆրանսիայում և ընդունւած է Եւրոպայում, թէ անգլիականը, որը իսկապէս կազմակերպած դատախազութիւն չ'ունի: Պէտք է նկատել, որ վերջին ժամանակների նշանները ցոյց են տալիս, թէ Անգլիան պիտի հետևի Ֆրանսիական սխտեմին, 1879 թ. Անգլիայում մի նոր օրէնք դուրս եկաւ, որով սահմանեց պետական մեղադրողի (վեց օգնականներով) նոր պաշտօն (director of public prosecution): Սրանով Անգլիան ցոյց տւեց պետական մեղադրութեան կարեւորութիւնը. սակայն այդ նոր մեղադրողը պարտաւորւած չէ ամեն տեղ դատ բանալ յանցաւորների դէմ, ինչպէս է Եւրոպայում, այլ դա նրա իրաւունքն է և ոչ պարտաւորութիւնը:

3) Ֆրանսիական դատարանը բաղկացած է երկու առանձին խորհուրդներից՝ պետական երեք դատաւորներից և երդեալ տասներկու դատաւորներից (КОРОННАЯ И НАРОДНАЯ КОЛЛЕГІЯ): Այդ երկու խորհուրդները միացած չեն, զործում են միմեանցից անկախ և այն աստիճանի առանձին, որ պետական դատաւորները իրաւունք չ'ունին իրենց կարծիքն անգամ յայտնելու մեղադրեալի մեղաւորութեան մասին: Մինչդեռ Անգլիայի դատարանը մի ամբողջութիւն է կազմում, նախագահ-դատաւորը մնացեալների ղեկավարողն է և իւր կարծիքը միւսների հետ միասին յայտնում է. օրինակ, անգլիական դատաւորը ամեն մի բուպէ կարող է դատաստանական քննութիւնը ընդհատել և երդեալ դատաւորներից պահանջել, որ մեղադրեալին արդարացնեն:

4) Բոլոր միւս երկիրներում, բացի Անգլիայից, դատաւորները իրենց վճիռը կայացնում են ձայների մեծամասնութեամբ, մինչդեռ Անգլիայում պահանջւում է միաձայնութիւն թէ՛ մեղադրելու և թէ՛ արդարացնելու համար:

Ռուսաստանը իւր երդեալ դատարանը կազմել է Ֆրանսիայի օրինակից և նոյն գլխաւոր սկզբունքներն ու յատկութիւններն ունի: Ուստի կրկնել աւելորդ ենք համարում:

Երդեալ դատարանով վերջ է տրւում Եւրոպայում չինովնիկական դատաստանավարութեան և սկիզբ է դրւում խղճմտանքի դատաստանի «СУДЪ СОВѢСТІ».

Տասներկու բարեմիտ, անբիծ և անկախ քաղաքացիներ անընդհատ, ամենայն ուշադրութեամբ լսում են դատարանական քննութեան բոլոր մանրամասնութիւնները, որ կատարւում են օրէնքների հմուտ պետական դատաւորի (կամ դատաւորների) ղեկավարութեամբ: Այդ մանրակրկիտ քննութիւնից յետոյ, նոքա իրենց խղճմտանքի ձայնին համաձայն, առանց որ և է պատճառաբանութեան իրենց կարծիքի, լոկ խղճի թելադրութեամբ վճռում են զործը: Այդպիսի դատաստանը, յայտնի բան է, անաչառութեան, անկողմնապահութեան և արդարութեան ամենամեծ գրաւականն է, անհամեմատ աւելի մեծ, քան որ և է ուրիշ ձեւի դատարան, որ յայտնի է եղել մարդկութեան: Այդ է պատճառը, որ երդեալ դատարանը, ամենալաւ պաշտպան լինելով քաղաքացու իրաւունքներին, և ամենախիտ դատաւոր՝ այդ իրաւունքները զեղծողներին, այսօր համաշխարհային հիմնարկութիւն

է դառած, բացի Տաճկաստանից, ամեն տեղ ընդունւած է և մեծ ժողովրդականութիւն ունի:

Թէպէտ երդւեալ դատարանը ինքն ըստ ինքեան մեծ երաշխաւորութիւն է անհատի իրաւունքների պաշտպանութեան, սակայն դատաստանավարութեան ժամանակ թէ՛ վիճող կողմերը և թէ պետական դատաւորները կարող են որ և է ձեռով կամ միջոցով ազդել երդւեալ դատաւորների խղճի վրայ, կամ շփոթեցնել վերջիններին: Իրանք այնպիսի ուղղութիւն կարող են տալ դատարանական քննութեան, որ երդւեալ դատաւորները անկարող լինին գործի բոլոր հանգամանքները աչքի առաջ ունենալ վճիռ կայացնելիս: Այդ դէպքերում, յայտնի բան է, չէ կարելի անաչառ վճիռ սպասել:

Այդ չարիքի առաջն առնելու համար, օրէնքները մի շարք ձեւակատարութիւններ են սահմանել, որոնց գործ դնելը պարտաւորիչ են դատաւորների և ամբողջ դատարանի համար: Օրինակ՝ դատաւորը պարտաւոր է նիստը դռնբաց անել, վկաներին առանձին սենեակում պահել, որ կողմերի հետ հաղորդակցութիւն չ'ունենան, երբ վկաները վկայութիւն են տալիս. թոյլատրել որ մեղադրեալը վերջնական բացատրութիւն տայ այդ վկայութիւնների մասին (քր. դատ. 632) և այլն, և այլն:

Այդ ձեւակատարութիւնները այնքան կարեւոր են վճռի կայացման համար, որ նրանց որ և է կէտի չը գործադրելը մեծամեծ հետեւանք կարող է ունենալ: Բացի այդ՝ դատաստանավարութեան ժամանակ դատաւորները կարող են օրէնքներին սխալ բացատրութիւն տալ, աղաւաղել նրանց իմաստը:

Այդ երկու նպատակների համար — հսկելու, որ օրէնքով պահանջւած բոլոր ձեւակատարութիւնները ճշգրութեամբ գործադրւին և ամեն տեղ միատեսակ և ճիշդ բացատրւին օրէնքները — հարկաւոր է մի հիմնարկութիւն, որը հսկէ պետութեան բոլոր դատարանների վրայ, որ օրինազանցութիւն չը կատարւի և պահանջէ օրէնքների իսկական իմաստով գործադրութիւն: Այդ հիմնարկութիւնը, բնական է, վերին աստիճանը պիտի կազմէ դատարանական ամբողջ կազմածքի, ուստի և իրեն դրութեան վայել դիրք և ընդունակութիւն պէտք է ունենայ:

Այդ պաշտօնի համար սահմանւած է վճռաշինջ դատարանը

(juge de cassation): Ֆրանսիայում նա առանձին հիմնարկութիւն է կազմում, իսկ Ռուսաստանում նա Սենատի մի նոր բաժինն է կազմում (кассационные департаменты сената):

Այդ հսկողութեան համար հարկաւոր է, որ դատարաններում բոլոր կատարւածը արձանագրուի: Ուստի, երբ դատաստանաւարութեան ժամանակ որ և է կանոն զեղծւած է կամ չէ գործադրւած, հակառակ օրէնքի պահանջին, կամ վիճող կողմերի իրաւունքները սահմանափակւած են, դատարանին ամեն մի մասնակցող պահանջում է անմիջապէս արձանագրել ատենագրութեան մէջ: Դատարանը պարտաւոր է իսկոյն կատարել այդ պահանջը: Այդ արձանագրութիւնը միայն ենթարկւում է վճռաջինջ դատարանի վերահսկողութեան:

Վճռաջինջ դատարանը ծայրագոյն և վերջին աստիճանն է դատարանական բոլոր հիմնարկութիւնների. նրա կարեւորութիւնը շատ մեծ է: Նա հսկում է բոլոր դատարանների ներքին և արտաքին բարեկարգութեան վրայ (դատաստանական կազմակերպութեան կանոնագիրք, յօդ. 5.) և օրինազանց դատաւորներին դատաստանի ենթարկում: Այդ բոլորը կատարում են Սենատի երկու վճռաջինջ բաժինները, մէկը քրէական գործերի համար (քրէական վճռաջինջ բաժին — уголовный кассационный департамент), միւսը՝ քաղաքացիական (гражданский в. д.), նրանց ընդհանուր նիստը (общее собрание кассаци. департаментов), նրանց առաջին բաժնի միացեալ նիստը соединенное присутствие первого и кассационных департаментов) և Սենատի որ և է միւս վճռաջինջ բաժինների արտակարգ նիստերը (особые присутствия, թւով երեք):

«Սենատի վճռի դէմ չէ կարելի դանդատ տալ» (на рѣшеніе Сената нѣтъ апелляціи), ասում է օրէնքը:

Բացի ընդհանուր դատարաններից (նահանգական դատարան, պալատ և Սենատ), Աղէքսանդր II կայսեր դատաստանագրքերը սահմանում են և հաշտարար դատարան (мировой институт), որի իրաւասութեան յատկացրած են մանր քրէական և քաղաքացիական գործեր:

Հաշտարար դատարանը բոլորովին առանձին է և ընդհանուրից տարբեր կազմակերպութիւն ունի: Նա չէ ստորադրւում ոչ նահանգական դատարանին, ոչ էլ պալատին: Միայն Սենատին է ենթարկւում նա, իբրև վճռաջինջ և ծայրագոյն վերահսկող դատարանի:

Այս յօդաճի նպատակից դուրս է բացատրել հաշտարար դատարանի կազմակերպութեան սկզբունքները. իբրև տեղական ինքնավարութեան մի ճիւղ, մենք այդ խնդրի մասին մանրամասնօրէն կը խօսենք, երբ կը խօսենք տեղական ինքնավարութեան մասին:

Պատաստանական վերանորոգութեան խնդրի ամբողջութեան համար հարկաւոր է համառօտապէս բացատրել, թէ ի՞նչ կապ ունի հաշտարար դատարանը անհատի իրաւունքների պաշտպանման գործի հետ և թէ ի՞նչպէս է նրա կազմակերպութիւնը:

Հաշտարար դատարանը ժողովրդի ամենաձեռնհաս դատարանն է, նրա կեանքին ամենամօտն է, ուստի այդ հանգամանքներին՝ էլ յարմարաճ պիտի լինի:

Ժողովրդի կեանքում սպանութիւն կամ դորա նման ծանր յանցանքներ շատ հազիւ են պատահում. մինչդեռ մանր օրինազանցութիւններ աւելի յաճախ են պատահում և արագութեամբ պէտք է այդ զեղծումների առաջն առնել: Արագ գործավարութիւնը հաշտարար դատարանի առաջին յատկութիւնը պիտի լինի: Այս պատճառով հաշտարար դատարանը գործում է առանց սկզբնական քննութեան, առանց պետական մեղադրողի, այլ մեծ մասամբ մասնաւոր մարդկանց խնդրի կամ ոստիկանութեան արձանագրութիւնների առիթով:

Հաշտարար դատարանի նիստերն էլ նոյն սկզբունքներն ունին, ինչ որ ընդհանուր դատարանները. նրանց նիստերը դռնբաց պէտք է լինին, հրապարակական, կողմերի բացատրութիւնները բերանացի և այլն: Ուրեմն նոյն ապահովութիւնները անհատի իրաւունքների տալիս են և հաշտարար դատարանները:

Հաշտարար դատաւորը ընտրողական է Ռուսաստանում. նրան ընտրում են երեք տարին մի անգամ տեղային հողատէրերը. ինքն ևս հողատէր կամ կալաճատէր պիտի լինի, պիտի ունենայ ուսումնական ցենզ (միջնակարգ ուսումնարանի. իրաւաբանական մասնագիտութիւնը դժբաղդաբար պարտաւորեալ չէ) և տեղացիների յարգանքը վայելող և անկախ դիրք ունեցող անձնաւորութիւն պիտի լինի:

Հաշտարար դատաւորի իրաւասութեան ենթարկւում են այն բոլոր քրեական գործերը, որոնց համար օրէնքը մի տարի և 6 ամիս պատիժ է դնում (մի քանի բացառութիւն կայ), իսկ քաղաքացիա-

կան գործերից՝ մինչև 500 ռուբլի արժէք ունեցող վէճերը։
Հաշտարար դատաւորը մինչև 30 ռ. վէճը քննում է վերջնականապէս. մնացեալը—իբրև դատարանի առաջին աստիճան։ Երկրորդ աստիճանը կազմում է հաշտարար դատաւորների ժողովը (сѣѣздъ мировыхъ судей)։

Այդ ժողովին մասնակցում են նոյն հաշտարար դատաւորները. միակ զանազանութիւնը այն է, որ ժողովում ամենաքիչը երեք դատաւորներ պիտի լինին, իսկ հաշտարար դատաւորը միայն է վճռում գործերը։ Ժողովը ունի իւր ընտրեալ նախագահը, քարտուղար և առանձին դիւանատուն։

Դատաւորների ժողովին ներկայ է գտնուում և նահանգական դատախազի ընկերներից մէկը, որի պաշտօնն է զեկուցումներ տալ օրէնքների իմաստի և գործադրութեան մասին։

Հաշտարար դատաւորների ժողովի վճիռը վերջնական է և միայն Սենատի վճռաջինջ բաժինը կարող է անվաւեր համարել նրա վճիռը և նորից պահանջել գործի վերաքննութիւն (пересмотръ)։

Այս են հաշտարար դատարանի գլխաւոր կէտերը, որ տեղային ինքնավարութեան ամենագլխաւոր ճիւղերից մէկն է և արագութեամբ գործելով, մեծամեծ օգուտներ է տալիս ամենահասարակ ժողովրդին։

Մեզ մնում է համառօտապէս հաղորդել ընթերցողին այն փոփոխութիւնները, որոնց ենթարկւեց դատաստանական վերանորոգութիւնը Կովկասի վերաբերմամբ։

Մեր մինչև այժմն պատմածը դատաստանական հիմնարկութիւնների մասին՝ ամբողջապէս վերաբերում է բուն Ռուսաստանին։ Մենք աշխատեցինք բացատրել դատաստանական բարենորոգութեան սկզբունքները իրենց իսկականութեամբ, այնպէս՝ ինչպէս մշակել կամ մըտածել էին դատաստանագրքերի խմբագրողները։ Ուստի այն բոլոր փոփոխութիւնները, որոնց ենթարկւեց նոր դատարանը Ռուսաստանում վաթսուհին թւականներից յետոյ, դրանց բացատրելը սոյն յօդւածի նպատակից դուրս է։

Դատաստանական վերանորոգութիւնները աւելի մեծ փոփոխութիւնների ենթարկւեցին Ռուսաստանի սահմանական նահանգների վե-

րաբերմամբ, այնպէս որ վերջինները ընդհանուր կանոնից բացառութիւն են կազմում:

Նախ՝ դատարանական վերանորոգութիւնը բոլորովին չէ վերաբերում ֆինլանդիային, որը ունի իւր առանձին պետական կազմակերպութիւնը ¹⁾:

Երկրորդ՝ Օստդէյեան (Շուրջ-Բալտեան) նահանգները, որոնք նոյնպէս, վայելում են վարչական և դատարանական ինքնավարութիւն:

Երրորդ՝ Լէհաստանի և Կովկասի դատաստանական հիմնարկութիւնները առանձին պայմանների մէջ են սահմանափակւած:

Կովկասը կազմում է առանձին դատարանական շրջան և դատաստանական վերանորոգութիւնը հետևեալ փոփոխութիւններով մշտցրած է:

1) Բոլոր դատաւորներին նշանակում և հրաժարեցնում է կառավարութիւնը, ինչպէս միւս վարչական պաշտօնեաներին. մինչդեռ Ռուսաստանում դատաւորը անփոփոխ է սկզբունքով և արձակում է իւր պաշտօնից միմիայն դատարանի վճռով և ոչ կառավարութեան կարգադրութեամբ: Ուրեմն դատաւորի անփոփոխութեան սկզբունքը մեղանում չէ ներմուծւած:

2) Երդեալ դատարանը իւր բոլոր սկզբունքներով և առանձնաշատկութիւններով նոյնպէս չէ ներմուծւած: Երդեալ դատարանի իրաւասութիւնը յանձնւած է նահանգական դատարաններին:

3) Որովհետև անհատի իրաւունքներին և ազատութեան մեծ վտանգ կը լինէր, եթէ դռքա լոկ նահանգական դատարանին յանձնէին, դորա համար սահմանւած է դատարանական պալատ Թիֆլիսում, որը վերաքննում է նահանգական դատարանի վճիռը և նոր վճիռ է կայացնում: Եթէ վիճող կողմերից մէկը անբաւական է նահանգական դատարանի վճռից, կամ վճռի մի մասից, նա գործը պալատ է գրցում: Պալատը իւր վճիռը մեծ մասամբ առաջւայ գործավարութեան տեղեկութիւնների վերայ է հիմնում, թէպէտ իրաւունք ունի հարկաւոր դէպքում վկաններին և մեղադրեալին նորից հարցնել: Վերջինը շատ հազիւ է պատահում. վճիռը կայացւում է մեծ մասով:

1) Ֆինլանդիան Ռուսաստանի վիճակն է (провинция), որը ընդ միշտ միացրա՝ է Ռուսաստանին (union réelle). սակայն՝ Ֆինլանդիան ունի սեպհական պետական կազմակերպութիւն և կառավարութիւն:

սամբ առանց վկաների և մեղադրեալի ներկայութեամբ, միմիայն գործավարութեան հաղորդած տեղեկութեան հիման վրայ:

4) Մինչդեռ բուն Ռուսաստանում հաշտարար դատարանը բոլորովին առանձնացած է ընդհանուր դատարանից, Կովկասում վերջինը ենթարկւած է նահանգական դատարանին, որը վերաքննութեան աստիճան է կազմում: Իսկ Թիֆլիսի դատարանական պալատը կազմում է վերջին և վճռաջինջ աստիճան նահանգական դատարանների համար:

5) Կովկասում հաշտարար դատաւորը, բացի իւր պաշտօնից, կատարում է և քննիչի պաշտօն, որի համար նա օգնական ունի (помощник мирового судьи), մինչդեռ Ռուսաստանում դատաւորը բոլորովին չէ խառնւում քննական գործերին:

6) Դատախազութիւնը Կովկասում աւելի լայն իրաւասութիւն ունի, քան բուն Ռուսաստանում. օրինակ, դատախազին իրաւունք է տրւած, երբ մեղադրեալը արդարանայ նահանգական դատարանում. կամ պալատում՝ պահանջել որ մեղադրեալը բանտից չ'արձակւի, մինչև վճռաջինջ դատարանի վճիռ կայացնելը:

Նոր դատարանական կարգը իւր հիմնական սկզբունքներով (եթէ առնենք իրենց սկզբնական մաքրութեամբ), Ռուսաստանի կեանքը մօտեցնում է եւրոպական առաջաւոր ազգերի կեանքին: Այս է դատաստանագրքերի ամենամեծ նշանակութիւնը և նրանց մատուցած ամենամեծ օգուտը: Դատաստանական վերանորոգութիւնով Աղէքսանդր II կայսրը կամեցաւ օրինականութեան առաջին հիմքը դնել: Սպազայում, երբ նոր դատաստանի սկզբունքները զարգանան, այն ժամանակ աւելի պարզ կը լինի Աղէքսանդր II-ի վերանորոգութեան նշանակութիւնը: Սակայն դատաստանական վերանորոգութիւնը միակ բանը չէր, որով Աղէքսանդր II-ն մահացրեց իրան. նոյն նպատակին ծառայում է և նրա երկրորդ վերանորոգութիւնը, այն է տեղական ինքնավարութիւնը: